

В.М. Даниленко]. НАН України. Інститут історії України. [Кн. 2], ч. 3. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 336 с. 7. Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин [П. М. Бондарчук, В. М. Даниленко, В. О. Крупина, О. Н. Кубальський; відп. ред. В.М. Даниленко]. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 210 с. 8. Лисак В. Ф. Традиційні цінності у повсякденному житті українського селянства / В. Ф. Лисак [Електронний ресурс] Режим доступу: [http://www.history.univer.kharkov.ua/book/Lisak %20V..pdf](http://www.history.univer.kharkov.ua/book/Lisak%20V..pdf). 9. Пашенко В. Православна церква в тоталітарній державі: Україна 1946 – початок 1990-х років / В. Пашенко– Полтава: АСМІ, 2005. – 631 с. 10. Стоцький Я. В. Українська греко-католицька церква і релігійне становище Тернопільщини (1946-1989) / Я. В. Стоцький–Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – 432 с. 11. Утворення та діяльність державних органів у справах релігій радянського періоду (1943-1965 рр.) Ефективність державного управління / У. Б. Хаварівський. – № 22. – Львів, 2010. – С. 135–144. 12. Об ошибках при ведении научно-атеистической пропаганды среди населения // Правда. – 11 ноября 1954. 13. Конституція СРСР 1936 р. / [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://savok.name/179-konstitucija-sssr-1936-god.html>. 14. Державний архів Тернопільської області, ф. Р-1833, оп. 4, спр. 9, 103 арк. 15. Державний архів Тернопільської області, ф. Р-1833, оп. 4, спр. 15, 168 арк. 16. Державний архів Тернопільської області, ф. Р-1833, оп. 5, спр. 430, 122 арк. 17. Державний архів Тернопільської області, ф. П-1, оп. 1, спр. 2911, 72 арк. 18. Державний архів Тернопільської області, ф. Р-1833, оп. 5, спр. 438, 24 арк. 19. Державний архів Тернопільської області, ф. Р-1833, оп. 5, спр. 402, 106 арк. 20. Державний архів Тернопільської області, ф. Р-1833, оп. 5, спр. 470, 61 арк. 21. Державний архів Тернопільської області, ф. Р-1833, оп. 5, спр. 559, 91 арк.

Иван Шустак

ПОЛИТИКА СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В РЕЛИГИОЗНОЙ СФЕРЕ В 50-60 ГГ. XX В. (ПО МАТЕРИАЛАМ ТЕРНОПОЛЬСКОЙ ОБЛАСТИ)

В статье охарактеризованы основные аспекты религиозной жизни и проанализировано влияние политики советской власти на религиозное положение в Тернопольской области в 50–60 гг. XX века.

Ключевые слова: Тернопольская область, советская власть, религиозная жизнь, церковь, религия.

Ivan Shustak

POLICY OF SOVIET POWER IN RELIGIOUS POLICIES 50-60-TH XX CENTURY (BY TERNOPIIL REGION)

The article described the basic aspects of religious life and the influence of Soviet policy on the religious situation in the Ternopil region in the 50–60 years of the twentieth century.

Key words: Ternopil region, the Soviet authorities, religious life, church, religion.

УДК 94(477)

Ярослав Секо

ОСНОВНІ ЕТАПИ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕЛЬСІНСЬКОЇ ГРУПИ

У статті проаналізовано основні етапи діяльності УГГ, визначено динаміку участі в ній українських правозахисників та вплив організації на суспільне життя УРСР.

Ключові слова: Українська Гельсінська група, діяльність, інтелігенція, правозахист, гельсінський рух.

Діяльність Української гельсінської групи (УГГ) ще не стала предметом серйозних наукових дискусій і перебуває під впливом стійких стереотипів. Її стан свідчить про те, що на сьогодні спостерігаємо високий пафос правозахисників щодо ролі УГГ та оцінки дослідників українського національного руху. Такий результат став закономірним з огляду на особливості сучасного історіографічного процесу, скерованого на написання національної історії.

Хоча історія УГГ ще чекає свого дослідника, варто назвати істориків, чиї роботи стануть невід'ємною складовою історіографії: Г. Касьянов [1], А. Русначенко [2], Б. Захаров [3], О. Бажан [4].

Джерельна база статті включає опубліковані документи й матеріали щодо діяльності УГГ: "Український правозахисний рух. Документи й матеріали київської Української Громадської Групи Сприяння виконанню Гельсінських Угод" [5], "Документи і матеріали" [6] та чотиритомне видання "Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод" [7–10]. Уся статистична

інформація, дати вступу в УГГ, арештів та ув'язнень, назви документів подаватимуться на основі цих збірників без безпосередніх посилань.

Предметом дослідження є специфіка основних етапів діяльності УГГ.

Метою статті є вивчення та аналіз основних етапів УГГ.

У створенні УГГ привертають увагу два аспекти. По-перше, група виникла на основі певного організаційного досвіду правозахисту. Із 1965 р. інакодумство інтелігенції придушувалося владою за допомогою арештів, звільнень та адміністративного тиску. У відповідь на що в УРСР стихійно сформувалися правозахисні середовища серед української, російської та єврейської інтелігенції Одеси, Харкова, Дніпропетровська, Умані. Орієнтуючись на московських правозахисників, вони сповідували загальнолюдські демократичні цінності без уваги до національних прав. Першою правозахисною організацією в УРСР вважається створений 21 грудня 1971 р. Одеський "Громадський комітет захисту Ніни Строкатої-Караванської".

Перехід до правозахисту став побічним наслідком "кризи" шістдесятництва. Орієнтуючись на легальні методи боротьби, і не розглядаючи себе поза межами радянської системи, молоді інакодумці змушені були шукати відповіді на репресивні дії влади. Варто підкреслити – правозахист виник до підписання Заключного Акту Гельсінської наради. Тому питання про вплив "духу Гельсінки" варто формулювати в контексті його впливу на існуючі правозахисні кола. Про це, зокрема, писав Ю. Литвин у статті "Правозахисний рух на Україні, його засади та перспективи". Автор відзначив, що Заключний акт Гельсінських угод був лише зовнішнім поштовхом, що прискорив самозародження правозахисних груп в СРСР. Однак, вирішальну роль в розгортанні руху відіграла внутрішня ситуація, бо "його об'єктивна обумовленість криється в радянській дійсності, у її соціально-політичній структурі та економічній формації" [11, с. 180].

Вважаємо, що підписання Гельсінських угод лише піднесло існуючий в СРСР правозахист на якісний рівень самоусвідомлення. До цього діяльність невеличких груп інтелігенції можна кваліфікувати як самозахист від дій влади. Після серпня 1975 р. у своїй боротьбі вони побачили відображення світових тенденцій, їхня доля "принижених і ображених" почала усвідомлюватися індивідуальним вираженням проблем, які мали місце в СРСР. Отож, боротьба за права людини почала усвідомлюватися як вища мета, бо самі права, у свідомості цих людей, стали універсальною та найвищою цінністю. Згідно зі свідченням московської правозахисниці Л. Алексєєвої, шістдесятники не одразу помітили, що їх боротьба за свободу особи від держави "стала боротьбою за права людини – не тільки для нас самих і наших друзів, але і для всіх співгромадян" [12, с. 15]. Узагальнюючи сказане: з підписанням Гельсінського Акту самозахист перетворився на правозахист.

Інший аспект полягає в тому, що ідея використання Гельсінських угод у якості внутрішнього аргументу в діалозі з владою, належала московським правозахисникам, зокрема, фізику Ю. Орлову. Таким чином, М. Руденко лише творчо застосував ідею до українських реалій. Показово, що М. Руденко не намагався українські проблеми внести до завдань Московської гельсінської групи (МГГ) на етапі її виникнення, а прагнув до організаційного розмежування. Чим це було викликано? Адже очевидно, що організаційне розпорошення ослаблювало гельсінський рух в СРСР. Можлива відповідь полягає не стільки в специфіці українських проблем, скільки у розумінні М. Руденком, що Москва не захоче цю специфіку артикулювати у своїй діяльності. Знайомий із російськими правозахисниками, М. Руденко знав їхню категоричну позицію – національні права не відносяться до прав людини.

УГГ виникла на основі приватних консультацій між окремими правозахисниками. Їх ініціатором виступив письменник М. Руденко. У червні 1976 р. він консультувався із учасником Московської МГГ, українцем П. Григоренком: "Ми з генералом Петром Григоренком, який жив у Москві, – згадував М. Руденко, – подумали, що треба було б створити й Українську групу, і взялися за цю справу. Я його умовляв очолити Групу, а він – мене. Зрозуміло, що ми виходили на великий вітер, який міг нас здути в пірву" [13, с. 44].

Консультації з П. Григоренком окрім іншого означали інформаційну підтримку з боку московських правозахисників, без залучення якої будь-яка спроба оголошення організації була приречена. Голова МГГ Ю. Орлов відзначав: "Республіканські Гельсінські групи не могли працювати без нашої підтримки, оскільки вони також направляли документи главам 35-ти країн, які підписали Гельсінський акт, а всі посольства, через які це можна було робити, розташовувались у Москві. Ми взяли на себе завдання передачі їхніх документів і організації прес-конференцій" [14, с. 224].

Наступним кроком стало створення відповідного середовища в Україні. У другій половині жовтня 1976 р. М. Руденко залучив до роботи О. Мешко, і вже разом із нею письменника-фантаста О. Бердника [13, с. 44]. Саме ця трійка залучила решту. Спільна поїздка до Чернігова М. Руденка і О. Бердника завершилася приєднанням Л. Лук'яненка. Далі М. Руденко поїхав до Львова, де

зустрівся з М. Горинем та І. Кандибою. Перший, запевнив у цілковитій підтримці, проте від членства відмовився. Другий не без вагань, підтвердив свою участь [13, с. 45]. Особисті зв'язки дозволили М. Руденку залучити Н. Строкату-Караванську, що мешкала у "дисидентській столиці" Тарусі та О. Тихого з Донбасу. За сприяння О. Мешко на початку листопада до ініціативи приєдналися М. Маринович та М. Матусевич. Так було сформовано організаційне ядро, яке ніколи не збиралося разом.

З'ясувавши передумови виникнення УГГ, перейдемо до глибшого аналізу діяльності. Історія УГГ тривала упродовж 9 листопада 1976 р. – 7 липня 1988 р. Ці роки, неоднорідні за своїм змістовим та ідейним спрямуванням, умовно поділено на п'ять етапів:

9 листопада 1976 р. – 5 лютого 1977 р. – діяльність членів-засновників;

6 лютого 1977 р. – січень 1979 р. – пік організаційної діяльності в умовах постійної загрози арешту учасників;

лютий 1979 р. – жовтень 1979 р. – приєднання до групи політв'язнів і зміна акцентів у діяльності з правозахисту на розвиток національної ідеї;

листопад 1979 р. – березень 1981 р. – витіснення групи із суспільного життя;

квітень 1981 – 7 липня 1988 р. – стагнація гельсінського руху

9 листопада 1976 р. М. Руденко, перебуваючи в Москві, оголосив про створення УГГ сприяння виконанню Гельсінських угод, а також назвав її склад та завдання. Основним завданням УГГ визначалося "ознайомлення урядів країн-учасниць Гельсінських нарад і світової громадськості з фактами порушень на терені України Загальної Декларації Прав Людини та гуманітарних статей, прийнятих Гельсінською нарадою" [15, с. 23].

Умови діяльності УГГ суттєво обмежили організаційні можливості. 15 грудня 1976 р. у складі групи створено редакційну та інформаційну колегії. До складу першої увійшли М. Руденко (голова), О. Бердник та Л. Лук'яненко. Її завданням визначалося підготовка документів (меморандумів) про правовий стан на Україні, котрі мали поширюватися серед урядів країн-учасниць Європейської наради. До інформаційної колегії увійшли О. Мешко (голова), М. Матусевич та М. Маринович. У їхній компетенції перебуває: пошук і отримання інформації про виконання та поширення Гельсінських Угод стосовно громадян УРСР, а також за межами республіки стосовно громадян української національності; прийом скарг, пропозицій з подальшим узагальненням та перевіркою достовірності; провадження обліку українських політв'язнів та їх родин [16, с. 52].

М. Руденко та О. Бердник були творцями перших документів. Хоча за домовленістю кожен член групи називав себе співавтором. На О. Мешко, М. Мариновича та М. Матусевича покладалися кур'єрські обов'язки та підтримка зв'язку між членами, які перебували під адміністративним наглядом. П. Григоренко став координатором між українською і московською групами.

Обставини появи групи змушували М. Руденка передусім потурбуватися про захист та забезпечення діяльності міжнародною підтримкою. Завдяки П. Григоренку інформаційну підтримку УГГ надавали московські правозахисники. Зокрема, Л. Алексєєва пригадує, як москвичі "просили західних журналістів писати якомога частіше про Українську Групу, про кожну її людину. Бо це камікадзе" [17, с. 7]. 19 листопада 1976 р. М. Руденко звернувся листом до Л. Плюща, який проживав у Франції, з проханням приєднатися до групи і стати її представником на Заході: "Голос у Вас могутній, його чути у всіх закутках планети: допомагайте нам!" [18, с. 32]. У листопаді 1976 р. М. Руденко встановив зв'язок із А. Зваруном – керівником вашингтонського комітету гельсінських гарантій для України [16, с. 15].

Перший період діяльності УГГ виявився найпліднішим у ідейно-теоретичному вимірі – опубліковано "Декларацію української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод", три меморандуми, низку заяв та звернень до міжнародних організацій. Утім, арешт 5 лютого 1977 р. керівника й ідеолога УГГ М. Руденка та О. Тихого вплинули на діяльність організації. Розпочався другий етап, що тривав до січня 1979 р. Його основними рисами стало: використання ідеї заміщення арештованих членів групи, коли на їхнє місце приходили нові люди; зміна тональності документів, які поступово втрачали концептуальність і зводилися до правозахисту приватного характеру.

Заміщення членів УГГ стало вимушеною мірою, відповіддю на арешти. Як наслідок, УГГ залишалася діючою організацією у легальному правовому полі СРСР. Прихід нових людей неукраїнської національності (П. Вінс, Й. Зісельс, В. Малинкович) дозволяв відкидати звинувачення в "українському буржуазному націоналізмі", а також розширював географію діяльності.

У цей період посилилася робота неофіційних членів – М. Гориня, М. Горбала, В. Овсієнка, Й. Зісельса, котрі працювали на УГГ, відкрито не оголошуючи про це. Коли у 1977 р. Н. Світлична відмовилася від пропозиції вступити в УГГ, то мотивувала це так: "Я роблю для вас усе, що можу, і далі робитиму те, що зможу. Робитиму це не для того, щоб десь фігурувати, бо не бачу в цьому

особливого сенсу" [19, с. 18] Мета була очевидною – запобігти можливим арештам, і, таким чином, продовжити діяльність. Зазвичай, легалізація цих людей відбувалася під час слідства, ув'язнення, або в еміграції.

Упродовж цього періоду до УГГ приєдналося 12 осіб. Так, у 1977 р. її членами стали: П. Вінс, Л. Плющ (перебуваючи за кордоном), О. Гейко-Матусевич, В. Калиниченко, В. Стрільців. Наступного року приєдналися: Василь та Петро Січки, Ю. Литвин, В. Малинкович, Н. Світлична (виїхавши за кордон), В. Овсієнко та М. Мельник. При цьому організаційному ядру УГГ було завдано серйозного удару арештами М. Матусевича, М. Мариновича та Л. Лук'яненка та видворенням з СРСР П. Григоренка. На січень 1979 р. на волі діяло 13 осіб, шестеро перебували в ув'язненні, троє – в еміграції [7].

Питання ефективності вимушених заміन дуже складне через недостатність джерельної бази. Очевидно, що арешти членів-засновників не дозволили чіткіше розробити програму діяльності УГГ. А внесок нових членів не завжди відповідав сподіванням. У листі від 3 березня 1980 р. до генерала П. Григоренка, О. Мешко відзначала низьку якість роботи окремих членів: "Людей треба судити не по словах, а по ділах; ті балакуни – В.М. і П.В. (В. Малинкович і П. Вінс – Я.С.) поїхали, і не відчуває наша розпорошена Група їх відсутності: що були, що нема, однаковісінько, хоч що б вони там на себе не чіпляли" [20, с. 178].

Після арешту М. Руденка керівництво УГГ здійснювалося О. Бердником. Він продовжив попередні форми роботи зі збору й обробки інформації, та подальшій підготовці документів. До грудня 1977 р. регулярно оголошувалися меморандуми за підписами всіх членів Групи, які перебували на волі з вимогами законності. Водночас, О. Бердник не зміг забезпечити розвиток теоретичної думки. Показово, що написані ним "Меморандум № 5" (лютий 1977) та "Маніфест українського правозахисного руху" (листопад 1977 р.), вийшли без узгодження з іншими членами. Це могло бути однією з причин посилення у липні – серпні 1977 р. координації дій із московськими правозахисниками. Це помітно у спільних заявах: "Процес Руденка – Тихого", "Рятуйте Олександра Сергієнка", "Документ № 2" [5 – 6].

Здається, у той час посилився організаційний вплив П. Григоренка. Про це, зокрема, можна говорити спираючись на свідчення Л. Лук'яненка, який по телефону підтримував із ним зв'язок [17, с. 11]. Важко сказати, чи могло це потенційно вплинути на суперництво за лідерство між генералом і О. Бердником. Однак, у листопаді 1977 р. П. Григоренко був видворений із СРСР.

Серед документів до листопада 1978 р. домінують одноосібні заяви, підписані членами УГГ щодо захисту конкретних осіб. Водночас, продовження репресій з боку влади вимагало адекватної відповіді концептуального характеру. Спробу надати новий поштовх ідеології УГГ зроблено влітку 1978 р. Саме тоді, ймовірно, були написані документи "Наші завдання" (авторство М. Гориня) та "Рух за права людини на тлі національних змагань українського народу". Приєднання до УГГ у червні 1978 р. Ю. Литвина можна розцінювати як посилення теоретичності правозахисної думки. Ним була підготовлена програмна стаття "Правозахисний рух на Україні – його засади і перспективи" [5 – 6].

У лютому 1979 р. розпочався новий етап діяльності УГГ. Його визначальною рисою стало розширення УГГ за рахунок політв'язнів, які не брали жодної участі в поточній роботі. Спершу до неї приєдналися С. Караванський, Б. Ребрик, В. Романюк, І. Сенік, С. Шабатура, Д. Шумук, Ю. Шухевич*, О. Попович, а у травні – В. Чорновіл. Мотиви їх вступу очевидні – УГГ мала певний резонанс на Заході, отож, вони сподівалися через формальну участь публічно заявити про своє становище. Крім того, УГГ все більше асоціювалася з національною боротьбою українців, отож, вступ до неї ставав показником нового етапу боротьби.

Серед гельсінців на волі такий крок, здається, не отримав повного розуміння. У згаданому листі О. Мешко до П. Григоренка читаємо: "Про перспективність нашої діяльності сьогодні я нічого конкретного не скажу – побачимо. Той оголошений список нових членів – то чиясь маячня. Але крапки ми не ставимо" [20, с. 178].

Вступ цих людей до УГГ мав ще один аспект. Уперше в діяльності УГГ кількість ув'язнених членів переважає кількість працюючих на волі. Як результат, правозахисна тематика поступово втратила всеукраїнський масштаб і зосередилася на захисті політв'язнів. Починаючи з лютого 1979 р. кількість арештованих членів лише зростатиме, досягнувши свого максимуму в березні 1981 р. – 29 осіб [7].

1979 рік виявився піковим з точки зору поповнення групи. До неї приєдналося 15 осіб. Окрім названих, на волі приєдналися З. Красівський, Я. Лесів, І. Сокульський та В. Стус. Перебуваючи в

* Ю. Шухевич наголошує, що це приєднання не погоджувалося із ним

ув'язненні про членство оголосив Й. Зісельс, а П. Розумний це зробив після арешту. Наприкінці 1979 р. загальна кількість оголошених членів УГГ складала 37 осіб [7].

Ці зміни позначилися на загальній ідеології УГГ. Від початків вона поєднувала загальнодемократичні гасла та національні. Показовою можна вважати тезу Ю. Литвина: "Захист прав і свобод людини без захисту прав і свобод нації не має під собою ґрунту" [11, с. 182]. Однак, поповнення 1979 р. хиткий баланс повернуло на користь національних вимог. Виразно це простежується у настроях ув'язнених членів, зокрема, у "Зверненні українського національного визвольного руху в справі української самостійності" (літо 1979 р.), авторства Л. Лук'яненка. Та й нові люди, котрі взялися до справи на волі, були переважно носіями національного світогляду.

Аналіз документів показує зміщення уваги від проблем масового порушення прав людини в УРСР до переслідувань дисидентів і важкого становища ув'язнених. Тобто, фундаментальне завдання, що ставилося на початках, у силу зрозумілих обставин знову звужилося до самозахисту. Місія виявилася занадто складною для тих, хто взявся її виконати. За такої умови стало очевидним посилення національної скерованості УГГ, що розходилося із логікою розвитку гельсінських організацій в Східній Європі. Останні еволюціонували в напрямку побудови громадянського суспільства, тоді як УГГ влилася в національний рух, зберігши правозахисну риторичку.

Після арешту в березні 1979 р. О. Бердника, керівництво перейшло до О. Мешко, енергія і відданість справі котрої викликали подив у працівників КДБ. П'ять-шість таких бабусь, – на їх думку, – могли б звести нанівець роботу всієї організації. Звичайно, це лише сильна метафора, однак, мобільність цієї жінки похилого віку вражає. Це добре ілюструється на прикладі її переїздів: квітень 1979 р. – зустріч у Тарусі з Н. Строкатою, а потім у Москві із правозахисниками; червень 1979 р. – спроба потрапити на суд у справі Л. Лук'яненка в Городні (знято з автобуса й відправлено в Київ); липень – поїздка на заслання до сина в Хабаровський край; серпень – видворена зі Львова; жовтень – перебування в Москві й виліт до сина в Хабаровськ [20, с. 20].

Окрім О. Мешко, активну участь в роботі УГГ здійснювали: Н. Строката, І. Кандиба, В. Калиниченко, В. Січко та П. Січко, Ю. Литвин, В. Стрільців, чії підписи стояли під колективними зверненнями УГГ. Цей нетривалий період супроводжувався подальшими арештами. Як підсумок, відверте визнання: "Українська Група "Гельсінкі" стоїть перед загрозою ліквідації, опинившись у найлижчий час у повному складі за ґратами" [21, с. 76].

Із листопада 1979 р. розпочався четвертий етап діяльності УГГ. Його прикметною рисою стає витіснення організації із суспільного життя. З'являється стійка тенденція до зменшення кількості членів на волі. Нові члени не оголошуються, аби не наражатися на арешт. Саме у цей час були арештовані останні члени-засновники УГГ О. Мешко та І. Кандиба. У березні 1981 р. на волі фактично не залишилося жодного члена^{*}.

Про стан УГГ свідчить лист О. Мешко до генерала П. Григоренка від 31 жовтня 1979 р.: "умови самозахисту нашої Гельсінської Групи зведені нанівець... Певна річ, нам не випадає пасувати перед страшною загрозою, яку готують на кожного з нас, але це є боротьба відчайдушна і неперспективна: ми парії скрізь. Це реальність наша: чекаємо на допомогу від Вас, Петре Григоровичу!" [20, с. 175].

Кількість документів так само зменшується. У 1980 р. підготовлено два номери "Інформаційного бюлетня". Втім, увагу привертають не вони, а наступні документи: "Деколонізація СРСР – єдиний гарант миру в усьому світі" та "Голос з України" (січень 1980) [5; 6]. До радикалізму та відкритості вимог у національному питанні додалася анонімність, не властива попереднім документам УГГ.

3 березня 1981 р. діяльність УГГ не носила жодних організованих форм. Про участь у ній оголосили М. Горинь (листопад 1982 р.), В. Марченко (жовтень 1983 р.) та П. Рубан (1985 р.). Однак, це були кроки відчаю, свідчення власної життєвої позиції. Гельсінський рух занепав. Опинившись перед загрозою арешту останніх трьох членів, що перебували на волі, 6 вересня 1982 р. оголошено про розпуск МГГ [12, с. 312]. Логіка членів УГГ виявилася іншою. Ті з них, хто відбував ув'язнення в таборі особливо суворого режиму ВС-389/36 у с. Кучино Пермської області, вирішили УГГ не розпускати [22, с. 51]. Як результат, 1984–1985 рр. стали найчорнішими в її історії. У кучинському таборі померли за різних обставин О. Тихий, Ю. Литвин, В. Марченко та В. Стус. Деморалізуючим ударом для правозахисників стало "покаяння" О. Бердника в березні 1984 р. [7].

Становище правозахисників покращилося лише з приходом до влади М. Горбачова. Вони поступово почали звільнюватися з місць ув'язнень. Втім, пік звільнень припав на 1988 р. Попри сприятливі тенденції в суспільному житті СРСР, діяльність УГГ в попередній формі не було

* враховуючи М. Мельника, який загинув у березні 1979 р.

** С. Шабатура, яка була на волі, з весни 1980 р. з особистих причин перестала брати участь у діяльності УГГ.

відновлено. Попри те, що 30 грудня 1987 р. до неї приєдналися В. Барладяну, Б. Горинь, М. Муратов, С. Сапеляк, П. Скочок, В. Шевченко [7]. Частково це можна пояснити виїздом звільнених Миколи та Раїси Руденків до США. На місце лідера вийшов В. Чорновіл, котрий мав інше бачення розвитку руху. Саме за його ініціативи УГГ було реорганізовано в Українську Гельсінську Спілку, про що оголошено 7 липня 1988 р.

Оцінюючи в цілому діяльність УГГ варто навести низку характерних рис. Відзначу, що наступні узагальнення стосуватимуться лише 40 осіб, які оголосили про членство в УГГ до 1985 р., тобто були діяльними учасниками в роки розвитку. Основною ознакою УГГ був легальний статус: "Ми принципово визначилися, – писав М. Руденко, – підпільною діяльністю не займатися. Ідемо з відкритим заборолом, ставимо свої підписи й адреси під документами: ось ми є, ми кажемо правду, а ви чинить з нами, що хочете" [13, с. 48].

У жовтні 1977 р. здійснено першу спробу надати діяльності УГГ офіційного статусу у відповідності зі ст. 4 Конституції СРСР. Влада це подання проігнорувала. Так само як і наступні спроби Л. Лук'яненка 3 квітня 1978 р. та Л. Лук'яненка та О. Тихого в лютому 1979 р. Останні спроби робилися вже з місць ув'язнення [23, с. 224].

Загальна чисельність УГГ до 1985 р. складала 40 осіб, з них 14 офіційно приєдналося в ув'язненні, а двоє оголосили про членство виїхавши за кордон. З 14 членів, які оголосили себе членами УГГ під час арешту або ув'язнення, дев'ятеро ніколи не брали участі в легальній роботі на волі [7]. Вони лише солідаризувалися з тими, хто представляв УГГ на волі.

Середній вік людей, на момент вступу складав 44 роки. Наймолодшим був П. Вінс – 20 років, а найстаршою О. Мешко – 71 рік. При цьому основу групи складали сорока- та п'ятидесятирічні особи (13 і 10 відповідно), тридцятирічні – 9, двадцятирічні – 5, шістдесятирічні – 2, сімдесятирічні – 1 [7].

Мотиви включення у роботу УГГ були різними. М. Руденко прийшов до правозахисту, переконавшись у помилковості теорії К. Маркса. Для юристів – Л. Лук'яненка та І. Кандиби правозахист став актуальним з фахового погляду й доповнювався безпосереднім досвідом ув'язнення. Для М. Матусевича і М. Мариновича визначальним став молодечий романтизм. У випадку О. Мешко, Р. Руденко, Н. Караванської, О. Гейко-Матусевич, П. Вінса основну роль відіграли сімейні стосунки. Однак, визначальним чинником можна вважати особистий досвід протистояння з радянським правосуддям.

28 членів УГГ до моменту вступу перебували в ув'язненні, або мали попередню судимість за націоналістичну діяльність. О. Мешко та О. Бердник були реабілітовані. Ще двоє – П. Григоренко та Л. Плющ стали жертвами радянської психіатрії. Решта – 10 осіб зазнавали регулярних переслідувань з боку влади [7]. Ця обставина пояснює слабкість соціальної бази УГГ, а отже, спроби УГГ виступити в ролі "народного трибуна" громадян УРСР були надто претензійними. Влада вміло використала цей факт, аби показати УГГ самозваним і маргінальним утворенням.

Початковий формат УГГ – 10 осіб. Проте надалі, структура змінювалася відповідно до обставин. М. Руденко відверто зізнавався: "Члени Групи – це ще не вся Група. Було середовище, був другий ешелон, який збирав інформацію, перевозив, друкував..." [13, с. 47]. Можна говорити про існування двох середовищ – неоголошених членів та симпатиків. Перші були найближчим резервом, готовим поповнити ряди для підтримки. Зазвичай, після арешту вони відкрито оголошували про своє членство. Звичайно, межа між ними була незначною і вимірювалася обставинами життєвого характеру.

Щодо симпатиків, то інформації у наявних джерелах наразі недостатньо. Їхні прізвища часто згадувалися у звинувачувальних вироках, ставали об'єктами обшуків, і допитів. За моїми підрахунками, це понад 40 осіб, різного ступеня причетності й активності. Назву лише окремих із них: П. Стокотельний, О. Лелюк, З. Вівчар, Л. Андрушко, О. Орлова, В. Терпило, В. Лісова. При цьому не враховано членів сімей діячів УГГ. Відомо, наприклад, активна участь Р. Руденко, А. Марченко, І. Зісельс, С. Петраш [5 – 6].

Арешти та видворення за межі СРСР внесли суттєві корективи. Можна говорити про три специфічні середовища діяльності членів УГГ: на волі, в ув'язненні та еміграції. Зв'язок між ними був незначний. На березень 1981 р. з 38 оголошених членів, 29 перебувало в ув'язненні, 7 (Л. Плющ, П. Григоренко, Н. Світлична, П. Вінс, С. Караванський, Н. Строката, В. Малинкович) – у еміграції, 1 (М. Мельник) – помер. С. Шабатура залишалася єдиним членом Групи на волі, однак, з особистих причин не брала участь в діяльності [7].

Звернемо увагу на географію діяльності УГГ. Її розширення було одним із пріоритетів. Безпосередньо це завдання покладалося на М. Матусевича [16, с. 52]. Однак, принципового розширення досягнути не вдалося. Враховуючи неоголошених членів, які пізніше оголосили про свою участь, географія УГГ виглядає наступним чином. Організаційним центром був Київ та область, де працювало 14 осіб. На Івано-Франківщині – 5, Дніпропетровщині – 3, Львівщині – 2. По

одному – Чернівці, Чернігів, Москва, Таруса, Донеччина та Житомирщина. Дев'ятеро членів про своє членство оголосили в місцях ув'язнення, а Л. Плющ від самого початку проживав у Парижі [7]. Таке градіювання показує, що реальні можливості УГГ були незначними.

Спираючись на поширені в науковому обігу джерела, важко простежити активність чи міру включеності окремих осіб у діяльність УГГ, визначити їх функції. Вирішуючи це завдання важливо звертати увагу на різні обставини, термін перебування на волі тощо. Так, Н. Строката, Л. Лук'яненко, І. Кандиба, О. Тихий перебували під адміністративним наглядом і не могли змінювати місця проживання.

Одним із критеріїв активності є підготовки правозахисних документів. Основною формою документів, що видавалися УГГ до кінця 1977 р. були меморандуми. Вони підготували 18 номерів, однак, не усі збереглися. Із 1978 р. зібрані матеріали правозахисного змісту об'єднувалися в "Інформаційні бюлетені". На Захід дійшли 1-й, 2-й і 4-й випуски за 1978 р., випуск без номера за 1979 р. та 1-й і 2-й за 1980 р. Іншими формами документів були: відкриті листи, заяви, звернення, вироки та матеріали суду. Серед адресатів виділяються наступні: державні й партійні інститути СРСР усіх рівнів та їх керівники – Президія Верховної Ради СРСР, Президія Верховної Ради УРСР, Політбюро ЦК КПРС, Президія з'їзду КПРС, прокурори СРСР та УРСР, голова КДБ УРСР; уряди та керівники іноземних держав, які підписали Гельсінські угоди, релігійні лідери; міжнародні організації – комітет ООН у справах захисту прав і свобод людини, Гельсінські групи СРСР, США та інших країн, Міжнародна амністія, Міжнародна асоціація юристів-демократів, Світова федерація прав людини тощо. Окрім того є низка звернень до "громадськості всіх країн", "до всіх демократів і демократів світу" тощо. Такого змісту документи писали усі учасники УГГ, перебуваючи на волі й ув'язненні [5–6; 8–10].

Іншим критерієм задіяності в роботі УГГ є підписи під колективними документами. Мною проаналізовано 28 документів такого типу, за підписами трьох і більше осіб у проміжку часу упродовж листопада 1976 р. – вересня 1980 р. При цьому, не враховано "Меморандум № 5", написаний О. Бердником, не узгоджений із іншими членами УГГ. Найактивнішою була О. Мешко – 26 підписів, далі: Н. Строката та І. Кандиба – 25, О. Бердник – 24, Л. Лук'яненко – 20, П. Григоренко – 16, М. Матусевич і М. Маринович – 9, В. Калиниченко й В. Стрільців – 8, О. Тихий – 7, М. Руденко – 6, П. і В. Січки – 4, Ю. Литвин, І. Сенік, Д. Шумук, Б. Ребрик – 3, П. Вінс, О. Гейко-Матусевич, В. Овсієнко, В. Чорновіл, В. Стус, В. Романюк, В. Малинкович – 2, П. Розумний, І. Сокульський, С. Шабатура, Ю. Шухевич, М. Горбаль, С. Караванський, З. Красівський, Я. Лесів, О. Попович – 1 [5 – 6; 8–10].

Подана інформація свідчить про те, що УГГ ніколи не була чисельною організацією. Спроби показати її організацією з 40 осіб, які кинули виклик системі, як це має місце в окремих публікаціях, є науково не коректними. У такому випадку має місце абсолютизація загальної цифри, й замовчування шляхів і термінів, упродовж яких вона була досягнута. Це дослідження доводить, що максимальна кількість членів, які працювали на волі – 13 осіб упродовж листопада 1978 р. – лютого 1979 р. Навіть, якщо до цієї цифри додати неоголошених членів та симпатиків, їх кількість залишиться незначною. Окрім того, потрібно враховувати факт слабкого зв'язку між членами та утруднені можливості для роботи через дії влади. У інші проміжки часу, чисельність правозахисників була ще меншою. Отож, можливості впливу на суспільне життя в УРСР були мінімальні. Звичайно, статистичний підхід не охоплює усієї складності проблеми. Зазвичай, кількісна складова компенсується якістю, готовністю людей працювати на межі можливостей.

Однак, варто дивитися на проблему по-іншому, без надмірного захоплення філософськими категоріями співвідношення кількості й якості. В умовах розколу інтелігенції на офіційну та дисидентську, УГГ випала з суспільного життя. Правозахисникам в умовах постійної дискредитації надзвичайно важко було переконати людей у важливості своїх ідей, а в подальшому до цього додалася неможливість довести обрану лінію до кінця. Вони фактично повторили вади польського національного руху першої половини XIX ст., коли ідейно розділена шляхта намагалася самостійно, без опори на селянство, відновити незалежність. Більше того, досвід правозахисних опозиційних організацій Східної Європи показував, що успіх можна чекати лише за умови підтримки суспільства. Отож, оцінюючи УГГ під таким кутом зору можна говорити про те, що організації так і не вдалося стати масовою. У короткій історичній перспективі ідеали УГГ розійшлися з ідеалами суспільства.

Список використаних джерел

1. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-х – 80-х років / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.
2. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років / А. Русначенко. – К.: В-во ім. Олени Теліги, 1998. – 720 с.
3. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987) / Б. Захаров. – Харків, 2003. – 144 с.
4. Бажан О. Роль Української Гельсінської Групи в консолідації опозиційного руху в 70-х рр.. в Україні / О. Бажан // Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса, 26–29 серпня 1999 р.: Доп. та повід.: Історія. – Одеса, Київ, Львів, 1999. – Ч. 2. – С. 558–562.
- 5.

Український правозахисний рух. Документи й матеріали київської Української Громадської Групи Сприяння виконанню Гельсінських Угод [Передмова Андрія Зваруна, Упор. Осип Зінкевич]. – Торонто–Балтимор: Українське видавництво "Смолоскип" ім. В. Симоненка, 1978. – 478 с. 6. Документи і матеріали. / Упор. Осип Зінкевич. – Торонто–Балтимор: Українське видавництво "Смолоскип" ім. В. Симоненка, 1983. – 998 с. 7. Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод: в 4 т. – Т. 1. Особистості / Харківська правозахисна група; Упорядник Є. Ю Захаров. – Харків: Фоліо, 2001. – 208 с. 8. Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод: в 4 т. – Т. 2. Документи і матеріали. 9 листопада 1976 – 2 липня 1977 / Харківська правозахисна група; Упорядник В. Овсієнко. – Харків: Фоліо, 2001. – 196 с. 9. Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод: в 4 т. – Т. 3. Документи і матеріали. Серпень 1977 – 10 грудня 1978 / Харківська правозахисна група; Упорядник В. Овсієнко. – Харків: Фоліо, 2001. – 240 с. 10. Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод: в 4 т. – Т. 4. Документи і матеріали. 10 грудня 1978 – 11 березня 1988 / Харківська правозахисна група; Упорядник В. Овсієнко. – Харків: Фоліо, 2001. – 256 с. 11. Правозахисний рух на Україні, його засади та перспективи // Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод: в 4 т. – Т. 3. Документи і матеріали. Серпень 1977 – 10 грудня 1978 / Харківська правозахисна група; Упорядник В. Овсієнко. – Харків: Фоліо, 2001. – С. 177–182. 12. Алексеева Л., Голдберг П. Поколение оттепели / Л. Алексеева, П. Голдберг / Пер. с англ. – М.: Захаров, 2006. – 432 с. 13. Розмова з Миколою Руденком, головою Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод // Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод: в 4 т. – Т. 1. Особистості / Харківська правозахисна група; Упорядник Є. Ю Захаров. – Харків: Фоліо, 2001. – С. 43–49. 14. Орлов Ю. Небезпечні думки: Мемуари з російського життя / Ю. Орлов. – К.: Смолоскип, 2012. – 406 с. 15. Декларація Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод // Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод: в 4 т. – Т. 2. Документи і матеріали. 9 листопада 1976 – 2 липня 1977 / Харківська правозахисна група; Упорядник В. Овсієнко. – Харків: Фоліо, 2001. – С. 22–24. 16. Протокол № 1. Засідання Української групи сприяння виконанню Гельсінських угод від 15.12.1976 р. // Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод: в 4 т. – Т. 2. Документи і матеріали. 9 листопада 1976 – 2 липня 1977 / Харківська правозахисна група; Упорядник В. Овсієнко. – Харків: Фоліо, 2001. – С. 52–53. 17. Обертас О. Українська Гельсінська група: 30 років героїзму / О. Обертас // Молода нація. – 2006. – № 3. – С. 5–16. 18. Лист до Л. Плюща // Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод: в 4 т. – Т. 2. Документи і матеріали. 9 листопада 1976 – 2 липня 1977 / Харківська правозахисна група; Упорядник В. Овсієнко. – Харків: Фоліо, 2001. – С. 32–33. 19. Карасик С., Овсієнко В. Пам'яті Світличної Надії Олексіївни / С. Карасик, В. Овсієнко // Молода нація. – 2006. – № 2. – С. 15–21. 20. Не відступлюся!: До 100-річчя Оксани Яківни Мешко / Харківська правозахисна група; Упоряд. В. Овсієнко, О. Сергієнко. – Харків: Фоліо, 2005. – 344 с. 21. Ляментация // Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод: в 4 т. – Т. 4. Документи і матеріали. 10 грудня 1978 – 11 березня 1988 / Харківська правозахисна група; Упорядник В. Овсієнко. – Харків: Фоліо, 2001. – С. 75–76. 22. Овсієнко В. Українська Гельсінська група 1976–2006 / В. Овсієнко // Українська Гельсінська Група. До 30-річчя створення: історія, документи / Упоряд. О. Зінкевич, В. Овсієнко. – К.: Смолоскип, 2006. – С. 9–57. 23. Заява Президії Верховної Ради УРСР від Лук'яненка Л. Г., Тихого О. І. // Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод: в 4 т. – Т. 3. Документи і матеріали. Серпень 1977 – 10 грудня 1978 / Харківська правозахисна група; Упорядник В. Овсієнко. – Харків: Фоліо, 2001. – С. 221–225.

Ярослав Секо

ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УКРАИНСКОЙ ХЕЛЬСИНСКОЙ ГРУППЫ

В статье проанализированы основные этапы деятельности УГГ, определены динамику участия в ней украинских правозащитников и влияние организации на общественную жизнь УССР.

Ключевые слова: Украинская Хельсинская группа, деятельность, интеллигенция, правозащиты, Хельсинское движение.

Yaroslav Seko

MILESTONES OF UKRAINIAN HELSINKI GROUP

The article analyzes the main stages of UHG, defined dynamic participation of the Ukrainian human rights organizations and the impact on social life of the USSR.

Key words: Ukrainian Helsinki Group, activity, intellectuals, rights protection, the Helsinki movement.